

Frane Adam

POJEM RACIONALNOSTI PRI MAXU WEBRU

Avtor na osnovi analize relevantnih Webrovih tekstov in nekaterih sodobnih interpretacij rekonstruira osnovne vidike in modalitete pojma racionalnost. V ospredju je obravnava 1) smotrne in vrednostne racionalnosti v kontekstu družbenega delovanja; 2) formalne in materialne racionalnosti; 3) procesa racionalizacije.

Avtor ugotavlja, da je ta pojmovni aparat racionalnosti še vedno ustrezen za analizo tako (bivših) socialističnih kot tudi (post)modernih zahodnih družb.

Rational social action, types of rationality, modernization.

On the basis of analysis of relevant Weber's works and contemporary interpretations, author is trying to reconstruct the basic aspects and forms of the conception of rationality. He lays great stress upon 1) the concept of purposive (goal) and value – rationality in the context of typology of social action; 2) type of formal and substantive rationality; 3) the process of rationalization.

The author concludes that the conceptual apparatus of Weber's rationality is still relevant for the analysis as much for the (former) socialist countries as for the (post) modern western societies.

racionalno družbeno delovanje, tipi racionalnosti, modernizacija.

1. Uvod

Max Weber nam je zdaj bližje kot kdajkoli prej. Posebej to velja za tisti del njegovega opusa, ki govori o teoriji družbenega razvoja in s tem v zvezi o procesu racionalizacije in modernizacije. Da je tako, priča intenzivirana recepcija v zadnjih letih. Lahko navedemo tudi nekaj razlogov, ki botrujejo za nimanju za opus tega pomembnega sociološkega klasika:

1) Razpad marksistične paradigme družbenega razvoja in z njo povezan zaton projekta socialistične oz. komunistične družbe. Webrove analize tako socializma kot kapitalizma so se pokazale kot neprimerno bolj prodorne in prognostično veljavne. To pomeni, da temeljijo na bolj izdelanem kategorialnem aparatu.

2) Weber je zanimiv tudi s stališča najnovejših diskusij o moderni in postmodernej družbi. V zvezi s tem se poudarjata in na novo odkriva njegova kritičnost in skepticizem do nekaterih elementov moderne racionalizirane družbe, ki pa nista, to je še posebej pomembno, v znamenju kulturnega pesimizma ali kakršnega koli antimodernega fundamentalizma. Gre preprosto za elemente (post) moderne kritike moderne.

3) Webrov pristop, v katerem igrajo pri razlagi modernizacije pomembno vlogo kulturno-vrednotne orientacije in dispozicije, se kaže kot zelo ploden tudi pri raziskovanju in interpretaciji modernizacijskih vzorcev neevropskih družb in sploh družb, ki niso izšle iz protestantske tradicije. Tako je denimo v zadnjem času izšlo največ prispevkov o Webru prav na Japonskem. Kot pravi Mommsen (1988; 213), je Weber tu pomemben zaradi tega, ker je »pokazal pot v moderno racionalno družbo, ne da bi pri tem pozabil na predracionalno družbo«.

Iz povedanega izhaja, da niso še izčrpani vsi spoznavno-teoretski potenciali Webrovega opusa. Kot že omenjeno, velja to posebej za pojem racionalnosti, ki je predmet pričujoče razprave. Ta pojem in iz njega izpeljani pojmi, kot so: racionalno delovanje, proces racionalizacije, tipi racionalnosti, tvorijo ogrodje, nekakšno kategorialno infrastrukturo Webrove družbene teorije. Z njimi so prežeti praktično vsi segmenti te teorije: metodologija »razumevajoče« sociologije, sociološko-religiozne študije, etika, pravo, tipi oblasti in legitimnosti, socioekonomija (če tako lahko poimenujemo koncepte, ki so razviti v delu Gospodarstvo in družba). Gre torej za pojme, ki so ključnega pomena za razumevanje Webrove sociologije.

Pri obravnavi teh pojmov se naslanjam zlasti na sledeča Webrova dela: Gospodarstvo in družba (Wirtschaft und Gesellschaft), Zbrane razprave iz sociologije religije (Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie), Zbrane razprave iz teorije znanosti (Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre). Upoštevam pa tudi novejša interpretacije in komentarje avtorjev kot so Schluchter, Mommsen, Habermas, Parsons in drugi.

Problematico racionalnosti obravnavam v treh sklopih: 1) tipi družbenega delovanja v navezavi na metodološke kategorije; 2) tipa (formalne in materialne) racionalnosti; 3) proces racionalizacije. Gre mi predvsem za korektno, čeprav ne integralno rekonstrukcijo te problematike na podlagi analize relevantnih Webrovih tekstov.

2. Tipologija družbenega delovanja v kontekstu metodologije »razumevajoče« sociologije

Weber obravnava tipologijo družbenega delovanja v okviru prvega poglavja v (posthumno izdani) knjigi Gospodarstvo in družba pod naslovom Temeljni sociološki pojmi. Začne z »metodičnimi osnovami«, kjer že vpeljuje pojem smotrno-racionalnih motivov, ki zagotavljajo najvišjo stopnjo evidence ter razumljivosti, in nadaljuje s »tipologijo družbenega delovanja«, kjer se osredotoči na definicijo dveh tipov, smotrno-racionalnega in vrednotno-racionalnega (Weber, 1980; 1–13). Iz tega je razvidno, da navedeno tipologijo povezuje z osnovnimi metodološko programskimi izhodišči. Preden se lotimo same problematike tipov družbenega delovanja, je zato potrebno ta izhodišča vsaj na kratko skicirati.

2.1. Glavne kategorije in metodološke predpostavke

Metodološki program razumevajoče sociologije ali sociologije razumevanja (verstehende Soziologie) se opira na dve glavni prvini: individualistično metodo in racionalistično naravo oblikovanja pojmov oz. idealnih tipov. Za obe pa velja, in to Weber (1980; 9) posebej poudarja, da nista substancialne (vrednotne) ali ontološke narave, temveč ju je treba razumeti v hevristični funkciji. To spregledujejo mnogi kritiki in interpreti. Tako se je ponekod uveljavila teza o nasprotju med Webrom – (individualističnim) metodologom in Webrom – makrosociološkim teoretikom (Đurić, 1964). Na takšno sklepanje navajajo tudi trditve, kot je tale: »Za razumevajočo razlago delovanja v okviru sociologije pa so nasprotno (kot v pravu, op. F.A.) te tvorbe (država, delniška družba itd., op. F. A.) zgolj poteki in povezave specifičnega delovanja posameznih ljudi, saj so ti za nas edini razumljivi nosilci smiselno orientiranega delovanja« (Weber, 1980; 6). Da bi pravilno dojeli smisel te izjave, ki je vsaj

na prvi pogled v precejšnjem neskladju z Webrovim makrosociološkim stilom empiričnega raziskovanja in teoretskega posploševanja, jo moramo osvetliti z več vidikov. Najprej moramo upoštevati dejstvo, da je individualistična metoda, ki je vsebovana v citirani izjavi, kot že rečeno, hevristične narave, da torej ne pomeni vrednotenja akterja kot subjekta-kreatorja družbenih struktur. Po drugi strani pa te strukture ali družbene tvorbe (soziale Gebilde), kot jih imenuje Weber, ne morejo, vsaj v sociološkem smislu ne, funkcionirati brez intencionalnega smiselnega delovanja posameznih akterjev. Iz tega izhaja, da individualistična metoda ne implicira usmerjanja empiričnega raziskovanja na mikroanalize intencionalnih aktov akterjev. Da bi bila ta razlaga bolj jasna, jo treba osvetliti še z dveh vidikov, z vidika Webrovega pojmovanja, funkcionalne analize in z vidika idealnih tipov ter metode razumevanja in pojasnjevanja.

Po Webrovem mnenju je funkcionalna analiza ali metoda organske sociologije (Weber, 1980; 7), ki posameznika in njegovo vedenje obravnava z zornega kota ohranitve celote (sistema), sicer legitimna kot prva faza analize, vendar pa ne more pretendirati na glavno vlogo v sociološkem raziskovanju in konceptualizaciji. Za sociologijo ni pomembno samo vprašanje, katero delovanje je funkcionalno z vidika celote, temveč tudi ali predvsem vprašanje, kako pride do tega delovanja in kakšni motivi ga določajo (Weber, 1980; 8). Država lahko funkcionira samo tako, da se pravne norme zasidrajo v glavah ljudi kot predstave, ki usmerjajo njihovo delovanje. Pravne norme morajo biti veljavne ne le za pravnike, temveč tudi za širšo javnost, saj le tako nastopajo kot motivacijska osnova delovanja oz. družbenega odnosa (soziale Beziehung) prek katerega se država sploh lahko reproducira. Iz tega izhaja, da »država neha v sociološkem smislu eksistirati takoj, ko izgine možnost, da potekajo določeni načini smiselno orientiranega delovanja« (Weber, 1980; 13). Weber je glavno nalogo sociologije videl v odkrivanju motivacijske baze družbenega delovanja, vendar ga pri tem niso zanimali zasebni motivi posameznikov, temveč smiselni okvir (Sinnzusammenhang), ki je tipičen za vsako epoho (mu daje pečat kot »Kulturbedeutung«) ali družbeno sfero oz. institucijo, in ki figurira kot nekakšen orientir in motivacijski vir za akterje. Idealni tipi so spoznavni instrument, ki omogoča rekonstrukcijo razumljivih motivacijskih dejavnikov, na podlagi katerih šele lahko formuliramo smiselno kavalno pojasnitev (eksplanacijo). »Individualistična« metoda v okviru »razumevajoče« sociologije, ki uporablja idealne tipe, predpostavlja konvergenco (in komplementarnost) funkcionalne analize in teorije delovanja, motivacijskega razumevanja in klavzalnega pojasnjevanja, smiselne in klavzalne adekvance.

Drugi postopek, ki ga uporablja metodologija razumevajoče sociologije, je racionalistična metoda, ki pa spet ne pomeni pozitivnega vrednotenja racionalizma ali vere v dominacijo racionalnih motivov. Gre le za metodično idealtipsko konstrukcijo, ki nam omogoča razvidnost in razumevanje družbenega delovanja, ki je predmet našega opazovanja. Najbolj razumljivo je smotrno-racionalno delovanje, se pravi delovanje, kjer obstaja optimalna skladnost med sredstvi in cilji. Ta racionalistična imputacija je izvedena iz treh razlogov. Prvič, šele na podlagi te imputacije je mogoče presoditi, koliko in zakaj je kako delovanje iracionalno. Najprej moramo ugotoviti, kako bi delovanje potekalo, če bi bilo smotrno-racionalno motivirano in vodeno. Šele tako se lahko pripiše odklone od tako zamišljenega delovanja iracionalnim vplivom in motnjam (Weber, 1980; 2–4). Drugi razlog je v tem, da je smotrno-racionalno delovanje najbolj intersubjektivno razumljivo in preverljivo, se pravi komunikabilno (prim. Weber, 1980; 2, Weiss, 1981; 48). Tretji razlog iz-

haja iz kulturnega pomena (Kulturbedeutung) procesa racionalizacije, značilnega za moderno.

V tej zvezi naj še omenim, da je Weber v razpravi O nekaterih kategorijah razumevajoče sociologije (napisane l. 1913) uvedel pojem objektivne pravilne racionalnosti (objektive Richtigkeitsrationalität), za katero pravi, da se ne ujema nujno s subjektivno smotrno racionalnostjo (Weber, 1985; 432–433). Iz njegove razlage, po kateri je stopnja pravilne racionalnosti »empirično vprašanje«, lahko sklepamo, da gre za znanstveno ali kako drugače intersubjektivno preverljivo konstrukcijo, na podlagi katere lahko opazovalec (sociolog) ugotavlja, koliko se subjektivno smotrno delovanje približuje tej konstrukciji.

To bi bil na kratko oris pojma racionalnosti oz. racionalistične metode v okviru temeljnih epistemoloških in metodoloških kategorij razumevajoče sociologije.

2.2. Smotrno in vrednotno racionalno delovanje v kontekstu tipologije družbenega delovanja

Družbeno delovanje (soziales Handeln) je »smiselno, na vedenje drugega uravnano lastno vedenje« (Weber, 1980; 11). Smiselno pa lahko ravnamo, če razumemo vedenje oz. delovanje drugega (drugih). Kot izhaja iz dosedanjega izvajanja, je najbolj razumljivo in predvidljivo smotrno-racionalno delovanje. Zato ni čudno, da Weber v svoji tipologiji postavlja na prvo mesto ravno ta tip delovanja. Ostali trije tipi so: vrednotno-racionalno, afektualno in tradicionalno delovanje (Weber, 1980; 12–13).

Smotrno-racionalno (zweckrational) delovanje v bistvu temelji na pričakovanjih v zvezi z vedenjem drugih in uporabi teh pričakovanj kot sredstev (pogojev) za uspešno doseganje lastnih ciljev oz. smotrov. Vrednotno-racionalno (wertrational) delovanje opredeljeno z verovanjem v absolutno etično, religiozno ali kako drugo vrednoto, ki usmerja akterjevo delovanje ne glede na uspeh. Afektualno delovanje temelji na čustvih in razpoloženju, tradicionalno pa na »utrjeni navadi«. Zadnjima dvema tipoma Weber ne posveča pozornosti in predstavljata pavzaprav rezidualni kategoriji (Parsons, 1981; 82). Bolj podrobno se ukvarja s smotrno in vrednotno racionalnostjo.

Vrednotno-racionalno delovanje se ne razlikuje od smotrno-racionalnega delovanja le v nadzoru uspešnosti doseganja ciljev, temveč tudi v tem, da ne reflektira posledic delovanja. Takole se glasi definicija: »Čisto vrednotno-racionalno ravna tisti, ki ne glede na predvidljive posledice deluje v skladu s svojim prepričanjem o tem, kar mu nalaga obveza, čast, lepota, religiozno napotilo, pieteta ali pomembnost katerekoli vrste 'stvari'« (Weber, 1980; 12). Po drugi strani pa smotrno-racionalno deluje, kdor svoje delovanje uravnava po smotru, sredstvih in posledicah, pri čemer racionalno tehta tako sredstva v odnosu do smotrov kot smotre v odnosu do stranskih posledic kot končno tudi različne možne smotre med seboj« (Weber, 1980; 13).

Razlike v stopnji racionalnosti med temi štirimi tipi delovanja so nazor-

no prikazane na naslednji shemi (Schluchter, 1979; 192):

Predmet racionalne kontrole Tip delovanja	Sredstvo	Smoter	Vrednota	Posledica
smotrno-racionalni	+	+	+	+
vrednotno-racionalni	+	+	+	-
afektualni	+	+	-	-
Tradicionalni	+	-	-	-

Delovanje je tem bolj racionalno, čim več vidikov delovanja nadzoruje. Pri smotrno-racionalnem delovanju so nadzorovani vsi vidiki, pri tradicionalnem samo eden. Po Schluchterju »je racionalno polno nadzorovano delovanje tisto, pri katerem delujoči namenoma izbira smotre iz razvidnega, v diskusiji o vrednotah pridobljenega, vrednotnega horizonta ...« (Schluchter, 1979; 191).

Sporna bi v tej shemi in citirani trditvi utegnili biti kategorija vrednote. Poglejmo, kaj o tem pravi Weber. Pri smotrno-racionalnem delovanju je lahko odločitev med kolidirajočimi ali konkurenčnimi smotri in posledicami vrednotno-racionalno pogojena. V tem primeru je tako delovanje smotrno-racionalno samo v sredstvih. Ni pa nujno, da izbira med različnimi možnimi cilji oz. smotri temelji na odločitvi za določeno preferenčno vrednotno orientacijo, lahko temelji na zadovoljevanju potreb oz. na neposrednih interesih preferencah (Weber, 1980; 13). Iz Webrovega pojmovanja odnosa med idejami (vrednotami) in interesi izhaja, da vrednotno (racionalno) zasidranje smotrno-racionalnega delovanja prispeva k večji stabilnosti in konsistenci, toda kot rečeno, ni nujno, da bi bilo to delovanje vezano na vrednote. Ta odnos bi veljalo bolj podrobno obdelati. V tej zvezi bi bilo treba pravzaprav izpostaviti tri vprašanja. Dve gresta na račun Webrove nedorečenosti (in eno od njih se neposredno nanaša na omenjeni odnos), tretje pa na račun nekoherentnih in ideoloških interpretacij nekaterih Webrovih interpretov in kritikov. Gre za tale vprašanja:

1) Sta oba tipa racionalnega delovanja komplementarna ali alternativna? Po Webru je »vrednotno-racionalna orientacija lahko v raznolikih odnosih s smotrno-racionalno orientacijo. S stališča smotrne racionalnosti pa je vrednotna racionalnost, in sicer tem bolj ko vrednoto potencira v absolutno vrednoto, po kateri se orientira delovanje, iracionalna. To pa zato, ker bolj kot »brezpogojno upošteva samo lastno vrednoto (Eigenwert) delovanja (čisto prepričanje, lepoto, absolutno dobro, absolutno obveznost), manj reflektira posledice delovanja« (Weber, 1980; 13). Iz tega izhaja, da sta oba tipa ra-

cionalnega delovanja komplementarna le v zelo omejenem obsegu, dokler vrednotna racionalnost ne začne z absolutiziranjem in dogmatizmom vrednote prejudicirati ciljev oz. smotrov in na ta način onemogočati racionalno refleksijo, na kateri temelji smotrno-racionalno delovanje (prim. Prewo, 1979; 369). Prej kot s komplementarnima, imamo torej opravka z dvema različnima, alternativnima tipoma družbenega delovanja. V tem pogledu je, denimo, Parsonsova interpretacija, po kateri vrednotna racionalnost predstavlja normativno komponento družbenega sistema, močno problematična (Parsons, 1981; 86), saj izključuje odnose neskladnosti in celo popolne divergence med obema tipoma racionalnega delovanja. Vendar pa je problem tudi pri Weberu, ki ni neposredno odgovoril na tole vprašanje: kako se vzpostavi stabilnost interakcije in družbenega reda sploh, če pa en akter deluje vrednotno-racionalno, drugi pa smotrno-racionalno? Če je namreč z vidika smotrno-racionalne presoje vrednotno-racionalno delovanje lahko iracionalno, potem to pomeni nepredvidljivost in (preveliko) kontingentnost v interakcijskih pričakovanjih in odnosih. Opozorila, da je absolutna smotrna racionalnost »mejni primer«, ali da konkretno delovanje ni čisto tipsko orientirano (Weber, 1980; 13), seveda ničesar ne pojasnjujejo.

Na posreden način lahko pri Weberu in njegovih interpretih iščemo elemente za odgovor na zgornje vprašanje. Pomembna komponenta racionalizacije družbenega delovanja (in podružbljanja v nasprotju z »Vergemeinschaftung«) je načrtna prilagoditev na interesne opcije in ne več na običaje ali norme (Weber, 1980; 15). Orientacija na interese pa je po Weberu, čeprav v tem pogledu ni čisto jasen, značilnost smotrno-racionalnega delovanja. Tu je potrebna visoka stopnja preračunljivosti, posebej če gre za gospodarsko na tržne parametre vezano delovanje (tu pa že prehajamo na raven formalne racionalnosti). V nekaterih družbenih sferah je smotrno-racionalno delovanje prej pravilo kot izjema in je na ta način zagotovljena stabilnost interakcij. Vendar pa je ta odgovor zadovoljiv le če tipologijo delovanja pojmuje v razvojno-zgodovinskem smislu (kot proces racionalizacije v smislu prevlade smotrne racionalnosti), ne pa v strukturnem (sinhronem smislu). Po drugi strani pa s tem tvegamo preskok iz perspektive delovanja na sistemsko perspektivo. Sicer pa se bomo k temu problemu še vrnili ob diskusiji o formalni in materialni racionalnosti.

2) Drugo vprašanje je povezano z že omenjeno dilemo: gre pri tipologiji družbenega delovanja za zgodovinsko-genetično (diahrono) ali strukturalno (sinhrono) tipologijo? Po Schluchterjevem mnenju (1979; 193) je Weber pomešal obe ravni, dokaz za to naj bi bil v uvrstitvi tradicionalnega delovanja v to tipologijo. Predlaga razločitev strukturalne od genetske ravni in v tem smislu govori o treh osnovnih tipih: o delovanju, usmerjanemu na uspeh, na vrednote ter afekte, ki se ujema s tremi sferami kulture (Habermas, 1981), kognitivno, evaluativno in ekspresivno. Konkretno delovanje je usmerjeno hkrati na vse tri tipe, s tem, da je en tip v ospredju. Pripominja pa, da sta kognitivno (smotrno-racionalno) in evaluativno (vrednotno-racionalno) delovanje izpostavljena procesu racionalizacije. Na tej osnovi in v kombinaciji s pojmovnim parom formalne in materialne racionalnosti omenjeni avtor oblikuje novo tipologijo.

Kahlberg (1981; 10–11) poudarja nadzgodovinsko, torej tudi strukturalno, antropološko naravo štirih tipov družbenega delovanja. Pri tem gre tako daleč, da sklicujoč se na Webera trdi, da so tudi primitivni verski rituali smotrno-racionalni in da se niti ne razlikujejo bistveno od preračunljivosti modernega poslovanja, katerega cilj je dobiček. Take teze pa se seveda z Weberom ne da utemeljiti. Za Kahlberga napetosti ali inkompatibilnosti med

vrednotno in smotrno racionalnostjo ni. To pa zato, ker izhaja iz teze, da je smotrno-racionalno delovanje, in proces racionalizacije sploh, nujno povezan z vrednotno, etično ali materialno racionalnostjo (1981; 28–29). Le-ta je edina sposobna (in ne smotrna racionalnost sama po sebi) razbiti okove tradicionalne družbe in oblikovati racionalen, metodičen slog življenja. Omenjeni avtor tako izpričuje, da ne loči med specifično zgodovinsko konstelacijo, ki jo Weber opisuje v Protestanski etiki in duhu kapitalizma, ko so »puritanci hoteli postati ljudje poklica, in današnje dobo, ko to moramo biti« (Weber, 1986; 203).

3) Je smotrno-racionalno delovanje zgolj instrumentalno delovanje, ki omejuje individualno avtonomijo in družbeni pluralizem? Znano je, da so teoretiki frankfurtske šole, zlasti Marcuse, smotrno (in formalno) racionalnost interpretirali kot perversiranje uma v obliko iracionalnega gospodstva nad ljudmi in naravo, ki se je do popolnosti utelesila v zahodni enodimenzionalni kapitalistični družbi. Tovrstne interpretacije so že pred časom zgubile vsako prepričljivost, saj temeljijo, kot se je posrečeno izrazil K. Offe (eden od učencev te šole), na antropološkem pojmovanju, ki je blizu viktimologiji. Pozni J. Habermas (za poznim Harkheimerjem) je to kulturno-pesimistično in antikapitalistično pojmovanje omilil in v nekaterih točkah precej modificiral. Njegova glavna teza je, da instrumentalno in strateško (smotrno in vrednotno) delovanje, ki je osnova ekonomije in politike (sistema), prodira v življenjski svet, ki je zgrajen na komunikativni racionalnosti in ga hoče kolonizirati (Habermas, 1981). Vprašljiva je pri tem podmena, da je komunikativno delovanje zgrajeno na popolnoma drugačnih načelih kot smotrno racionalno, oz. da je njegova alternativa.

Kar zadeva Webra, je ta navkljub vsem pomislekom, ki jih je imel v zvezi z disfunkcijami procesa racionalizacije, vendarle vztrajal pri stališču, da sta človekova svoboda in avtonomija (čeprav si tu ni delal velikih iluzij) povezani s smotrno-racionalnim delovanjem, ne pa z iracionalnostjo in nepredvidljivostjo ter nepreračunljivostjo (Weber, po Marušić, 1986; 11–12).

Iz že prikazanih Webrovih definicij ter iz Schluchterjeve sheme izhaja, da smotrno-racionalno delovanje omogoča tematizacijo vseh štirih vidikov delovanja: ciljev, sredstev, vrednot in stranskih posledic. To pomeni, da je odločitev za določeno delovanje predmet kritične refleksije, preverjanja in argumentacije. Tu je treba opozoriti, da zdaj govorimo o smotrni racionalnosti kot, morda bi temu rekli, generičnemu modusu družbenega delovanja, ne pa o tipu formalne racionalnosti, ki je (kot bomo videli) povezana z gospodarskim delovanjem. Za družbo, ki je zgrajena na podlagi smotrno-racionalnega delovanja, oz. ki se reproducira na osnovi tega tipa delovanja (če si zdaj privoščimo preskok na sistemsko raven), bi lahko rekli: 1) da je odrta in pluralistična družba, saj zaradi nedogmatičnosti ciljev in vrednot dopušča različne, tudi konkurenčne interpretacije družbene realnosti; 2) možnost tematizacije parametrov odločanja in akcije omogoča komunikacijsko posredovano kumulacijo znanja in izkušenj ter s tem tudi socialno učenje; 3) spodbuja znanstveno refleksijo stranskih (neintendiranih) posledic znanstveno-tehnološkega razvoja in jo s tem dviga na višjo raven, hkrati pa jo detronizira, saj znanost ni in verjetno tudi ne bo sposobna anticipirati vseh neintendiranih posledic svojega ali denimo političnega delovanja.

Smotrno racionalno delovanje generira večje število opcij kot drugi tipi delovanja, s tem pa narašča tudi obseg rizika in kontingence, kar seveda spet zahteva mehanizme za redukcijo tako povzročene kompleksnosti.

4. Formalna in materialna racionalnost

O formalni in materialni racionalnosti razpravlja Weber v zvezi s kategorijami gospodarjenja, pravnim sistemom in birokratsko upravo.

Formalna racionalnost gospodarjenja je opredeljena kot »obseg tehnično možnega in dejansko uporabljenega računa« (Weber, 1980; 44). Pri materialni racionalnosti pa gre za stopnjo organizacije oskrbe določenih skupin ljudi z dobrinami na način gospodarsko usmerjenega družbenega delovanja, glede na (kakršnekoli) vrednotne postulate (Weber, 1980; 44). Formalna racionalnost je torej v zvezi z uspešnostjo gospodarjenja na podlagi gospodarskega računa. Materialna racionalnost pa v bistvu pomeni distributivno pravičnost. Tudi pri pravu je podobno: formalna racionalnost je v zvezi z logično konsistentno proceduro in sistematiko, materialna racionalnost pa poudarja vsebinske, etično ali utilitaristično obarvane zahteve (Weber, 1980; 468).

Formalni racionalnosti gospodarskega delovanja najbolj ustreza denarni oz. kapitalski račun, ki temelji na tržnih cenah. To je edino sredstvo ali instrument za zagotovitev cilja gospodarjenja – *rentabilnosti podjetja*. Formalna racionalnost je indiferentna do problematike delitve dobrin, do socialnega vprašanja in drugih meril, s katerimi se s stališča materialne racionalnosti ocenjuje uspešnost poslovanja. Indiferentna zaradi tega, ker je način oskrbe in (pravične) delitve neintendirani rezultat sistema učinkovitih cen. S stališča materialne racionalnosti je princip formalne kalkulabilnosti nekaj postranskega, celo sovražnega. Tako pride do popolne ločitve obeh tipov racionalnosti in Weber v tej zvezi pravi, da je to vir socialnih napetosti in socialističnih zahtev. Čeprav je Weber odločno vztrajal pri prvenstvu formalne racionalnosti rentabilnostnega računa, ni bil neobčutljiv za t. i. socialno vprašanje in socialno politiko (glej o tem njegovo znano predavanje o socializmu, Weber, 1924; 492–518).

Po drugi strani pa ugotavlja, da morajo eksperimenti s planskim gospodarstvom, ki zanika kapitalski, pa celo denarni račun (in v tem primeru pade na raven naturalnega računa) in poudarja pravično delitev po racionalnih (planskih) merilih, vzeti v zakup znižanje tehnične in poslovne uspešnosti gospodarjenja (Weber, 1980; 60). S tem je *anticipiral gospodarski polom socialističnih sistemov*, ki so gospodarstvo oblikovali na principih materialne racionalnosti.

Intenca, ki jo je zasledoval Weber je očitna: ločiti ekonomsko-tehnično učinkovitost od normativnih (vsebinskih) kriterijev in ocen. Tu ni težko potegniti analogije z njegovim siceršnjim spoznavno-teoretskim vztrajanjem pri razlikovanju dejstev in vrednotnih sodb. Jasno je tudi, da je v gospodarskem delovanju formalna racionalnost intrinzična komponenta, materialna racionalnost pa ekstrinzična (Eisen, 1977; 64).

V literaturi pogosto naletimo na različne, tudi nasprotujoče si razlage razmerja med na eni strani smotno-racionalnim in vrednotno-racionalnim delovanjem ter na drugi strani formalno in materialno racionalnostjo. Po mojem mnenju lahko tu govorimo o konvergenci, ne pa o identiteti, kot to precej avtorjev implicitno počenja (denimo, Habermas, 1981; 243, Parsons, 1981; 83–84). Vzemimo za primer smotno in formalno racionalnost. Pomenško polje tu v določeni meri sovпада, obstajajo pa tudi razlike. Smotna racionalnost je eden od tipov družbenega delovanja in je v tem smislu bolj splošne, generične narave kot formalna racionalnost, ki je trdno vezana na gospodarsko delovanje (in pravni sistem) in s tem tudi na imperativne gospodarskega sistema. To pa pomeni, da je cilj – rentabilnost – objektiviran (fiksi-

ran) in sredstva so bolj strukturirana (Bader idr., 1987; 288). Gre za delovanje, ki je umeščeno v smiselni okvir, ki se ga ne da več razložiti samo iz perspektive smiselnega, intencionalnega delovanja akterjev.

Lahko bi rekli, da je formalna racionalnost bolj strukturirano (institucionalizirano) smotrno racionalno delovanje, podobno velja za odnos med materialno racionalnostjo in vrednotno-racionalnim delovanjem. Po nekaterih interpretacijah sta formalna in materialna racionalnost zasidrani v smotrnem in vrednotnem tipu družbenega delovanja, kar pomeni, da temelji formalna racionalnost na sposobnosti ljudi, da delujejo smotrno-racionalno, materialna racionalnost pa izhaja iz vrednotno-racionalnega delovanja (Kahlberg, 1981; 20–21).

5. Proces racionalizacije

Weber je *proces modernizacije*, to je prehod iz tradicionalne v moderno družbo, tematiziral v terminih procesa racionalizacije. Pojem racionalnosti v različnih (delno že opisanih) modalitetah se tu pojavlja v kontekstu zgodovinsko-civilizacijskega razvoja. Prvo, kar pade v oči in kar je razvidno iz dosežanega razpravljanja, je dejstvo, da pojma racionalnosti (spet v različnih izpeljavah in modalitetah), ki je značilen za moderno epoko, ne gradi v smislu neprotislovnega in celovitega koncepta, temveč poudarja nasprotja, antinomijske (med formalno in materialno racionalnostjo npr.). Podobno velja za etične koncepte, kjer izpostavlja nasprotje med etiko prepričanja (Gesinnungsethik) in etiko odgovornosti (Verantwortungsethik). Kot bomo videli se je dobro zavedal tveganja in nevarnosti, ki ju s seboj prinaša proces racionalizacije. Na kratko, Weber se je zelo odmaknil od razsvetljskega pojma ratia in napredka, ne da se ga označiti niti za naivnega teoretika modernizacije.

Pojem racionalnosti (racionalizma, racionalizacije) je, če ga obravnavamo v splošnem, nespecificiranem zgodovinsko-kulturnem okviru, večpomenski. Weber navaja, da racionalizacijo različnih sfer življenja lahko motrimo z različnih zornih kotov, to kar se nekomu zdi racionalno, je za drugega iracionalno. Racionalnost pomeni porast teoretskega obvladovanja realnosti z vedno bolj preciznimi abstraktnimi pojmi ali metodično doseganje praktičnih ciljev z vedno bolj preračunljivimi sredstvi. Pomeni pa tudi, če jo enačimo z načrtnim delovanjem, omrtvičenje v jogi ali budistične manipulacije z molilnimi mlinčki (Weber, 1986; 266). Racionalizacija se tudi dogaja v različnih kulturnih okoljih in različnih zgodovinskih obdobjih. Vendar gre tu le za predteoretske analogije in vzporednice, kajti pojem racionalnosti, ki se je uveljavil v prehodu iz tradicionalne (fevdalne) v moderno družbo v Zahodni Evropi, se razlikuje tako od pojma racionalnosti v prejšnjih zgodovinskih obdobjih kot tudi od pojma racionalnosti v drugih kulturah oz. civilizacijah (Weber, 1986; 266). V tem smislu se zlasti Webrove sociološko-religiozne primerjalne študije osredotočajo na proučevanje spleta okoliščin, ki so pripeljale do razvoja specifičnega okcidentalnega racionalizma, ki je zaznamoval celotno zahodno kulturo in civilizacijo in so ga začele presajati pozneje na svoja tla tudi druge (nezahodne) družbe in kulture.

Odgovor na vprašanje, zakaj se moderne pridobitve, kot so se razvile na zahodu (od eksperimentalne znanosti in na njej utemeljene tehnologije do industrije, racionalne birokracije, prava tid.), niso pojavile zunaj tega kulturnega kroga, išče v dispozicijah ljudi za praktično racionalni način življenja. Tam, kjer so obstajale ovire duhovne narave, se te dispozicije niso razvile

(Weber, 1986; 12). V tej zvezi je Webra zlasti zanimala etično-racionalizacijska moč svetovnih religij in njihov vpliv na izoblikovanje fermentov gospodarske etike in gospodarske racionalnosti (Weber, 1986; 263–266). Njegova teza je, da so se ti fermenti ali nastavki najbolj izrazito razvili v okviru asketskega protestantizma (kalvinizma). Čeprav so bili elementi racionalizma navzoči v azijskih religijah, pa se te niso izkazale sposobne prebiti okvire tradicionalne družbe. Weber to ilustrira s primerjavo med asketskim protestantizmom in konfucionizmom, ki je bil (od azijskih religij) najbolj posvetno orientiran (Weber, 1986; 512–536). Glavna razlika je bila v tem, da je konfucionistični racionalizem pomenil prilagoditev na svet, puritansko protestantski pa je združeval samoobvladanje in obvladovanje sveta. To pomeni, da konfucionizem ni vseboval transcendentno utemeljene sistematizirane etike in etičnega preroštva in zato ni bil sposoben sveta etično racionalizirati. Samo v okviru asketskega protestantizma je bilo konsekvентno izpeljano »odčaranje sveta« in je bila s tem ustvarjena duhovna klima za inovacije, na katerih še danes temelji ne samo zahodna, temveč skoraj celotna planetarna civilizacija. Vendar pa se teh inovacij ne da pripisati samo na osnovi protestantskega asketizma izoblikovanemu, z ekonomskim racionalizmom prežetemu slogu življenja, temveč je treba upoštevati tudi druge dejavnike in vire (resurse) – materialne, geopolitične in druge narave, ki so bili v deželah, ki jih je zajela reformacija, navzoči že prej.

Ko se je proces kulturne (etične) racionalizacije razširil v druge družbene sfere, je odpadla potreba po religiozno-etični utemeljitvi in s tem je bil sprožen proces sekularizacije in osamosvajanja posameznih racionaliziranih družbenih sfer. Razpad integrirajoče vrednotne orientacije se kaže v tem, da sredstva postanejo cilji. Izkazalo se je, da zunanje dobrine (poklicno delo, ekonomsko kapitalistično udejstvovanje) niso samo plašč, ki se ga da odvreči, ko postane pretežak, kot so mislili asketski protestanti. Iz plašča je nastala usoda, »jekleno ohišje« (stahlhartes Gehäuse), ki omejuje individualno avtonomijo (Weber, 1986; 203–204). Webrov odgovor je, da je treba v tem nepolnem, »odtujenem« modernem svetu vztrajati in v njem zdržati (Mommensen, 1988; 211). V tem se kaže (postmoderno) pojmovanje moderne družbe kot »družbe tveganja« (U. Beck). Alternativa, ki jo propagira antimoderni fundamentalizem vseh barv, pomeni še večjo katastrofo.

Na koncu bi lahko rekli, da je proces racionalizacije v zahodnih družbah potekal v znamenju prevlade tehle modalitet: *smotrno racionalno delovanje* – *formalna racionalnost* – *legalno-racionalni tip oblasti* – *etika odgovornosti*. Racionalizacija vzhodnoevropskih socialističnih sistemov pa je nasprotno temeljila na: *vrednotno-racionalnem delovanju* – *materialni racionalnosti* – *karizmatični legitimnosti* – *etiki prepričanja* (več o razliki med dvema tipoma etike v: Schluchter, 1988; 38–39). Ni treba dokazovati, da se je ta obrazec racionalizacije in modernizacije izkazal za neuspešnega in za slepo ulico v zgodovinskem razvoju.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bader Michael/Berger Johannes/Ganssmann Heiner/Kesebeck Jost (1987): Einführung in die Gesellschaftstheorie. Gesellschaft, Wirtschaft und Staat bei Marx und Weber, Campus, V., Frankfurt.
2. Djurić Mihailo (1964): Sociologija M. Webera, Matica Hrvatska, Zagreb.
3. Eisen Arnold (1978): The Meaning and Confusions of Weberian »Rationality«, British Journal of Sociology, vol. 29, št. 1.
4. Habermas Jürgen (1981): Theorie des kommunikativen Handelns, Suhrkamp, Frankfurt.
5. Kahlberg Stephen (1981): Max Webers Typen der Rationalität. Grundsteine für die Analyse von Rationalisierungs-Prozessen in der Geschichte, v: Sprondel/Seyfarth (izd.): Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns, Enke V., Stuttgart.
6. Marušić Ante (1986): Predgovor v: M. Weber: Metodologija društvenih nauka, Globus, Zagreb.
7. Mommsen Wolfgang (1988): Max Weber und die Welt von heute, v: Gneuss/Kocka (izd.): Max Weber – ein Symposium, DTV, München.
8. Parsons Talcot (1981): Rationalität und der Prozess der Rationalisierung im Denken Max Webers, v: Sprondel/Seyfarth (izd.): Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns, Enke V., Stuttgart.
9. Prewo Rainer (1979): Max Webers Wissenschaftsprogramm, Suhrkamp, Frankfurt.
10. Schlucter Wolfgang (1979): Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus, J. C. B. Mohr, Tübingen.
11. Schlucter Wolfgang (1980): Rationalismus der Weltbeherrschung, Suhrkamp, Frankfurt.
12. Weber Max (1986): Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, J. C. B. Mohr, Tübingen.
14. Weber Max (1985): Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, J. C. B. Mohr, Tübingen.
15. Weber Max (1924): Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik, J. C. E. Mohr, Tübingen.
16. Weber Max (1980): Wirtschaft und Gesellschaft, J. C. B. Mohr, Tübingen.
17. Weiss Johannes (1981): Rationalität als Kommunikabilität, v: Sprondel/Seyfarth: Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns, Enke v., Stuttgart.